

DİLDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNƏ ƏSASƏN YARIMÇIQ CÜMLƏLƏRİN TƏDQIQI

Dildə qənaət prinsipi insan fəaliyyətinin məqsədyönlü olması və verilən məqsədə minimum səylə nail olunmasını tələb etməsi ideyasıdır [5, s. 137]. Dildə qənaət mövzusu, sıxılma, büzülmə, birləşmə, aradan qaldırma, azaltma, elliptik cümlələr, bükülmə və s. kimi başa düşülsə də, bir çox elm adamları tərəfindən müxtəlif elmlər daxilində tədqiqat obyekti olmuşdur [8, s. 121]. Demək olmaz ki, lingvistik qənaətə münasibət və qiymət müxtəlif elm adamları arasında və müxtəlif dövrlərdə fərqli olmuşdur. Bəziləri bunu dilin əsas inkişaf qanunlarından biri hesab edirdilər, digərləri buna dilin inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi baxırdılar, yerdə qalanları isə ona qətiyyətlə mühüm rol verməmişlər. Dilin tarixi inkişafı dövründə lingvistik qənaət prinsipinin əhəmiyyətini inkar edən tədqiqatçılar da olmuşdur. [9, s. 200]. Belə bir fikir də vardır ki, dilçilikdə lingvistik qənaətin elmi tədqiqatına XIX əsrin 80-ci illərindən başlanmışdır.

XVII-XVIII əsrlərdə süni dillərin yaradılması layihələrinin müzakirəsi ilə əlaqədar olaraq belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, dil quruluşu onun hissələri arasında iqtisadi bölgü ilə müəyyən edilməlidir. Dildə qənaət prinsipi 19-cu əsrə qədər başlamamışdı, çoxları bu cür təsirin dilin inkişafı zamanı baş verən təbii sadələşdirmə prosesini məcbur etdiyinə inanırdı. Q.Spensərə görə, məsələn, “təbii təkamül” inkişaf prosesində dilin sadədən mürəkkəbə keçməsi, uzun sözlərin qısalması, “sözlü cümlələrin tək sözlü cümlələrə çevrilməsidir” [12, s. 171-172]. Dilçilikdə lingvistik qənaət kimi də tanınan qənaət prinsipi lingvistik formanın funksional izahıdır. Bu, fonologiyanın, morfolojiyanın, leksikonun və sintaksisin təkilinin əsas etibarlı ilə sadəlik və aydınlıq, iki arzu olunan, lakin müəyyən dərəcədə uyğun olmayan keyfiyyətlər arasında uzlaşmaya əsaslandığını göstərir. Bir dildə nə qədər fərqli elementlər, məsələn, fonemlər və ya funksional markerlər varsa, o, dinləyicinin hər hansı bir məlumatı asanlıqla dinləməsinə bir o qədər artıracaq. Bununla belə, bu, mesajı çatdırmaq üçün daha çox şey göstərməli olan nətiqin hesabına baş verir. Qənaətli həll həddindən artıq vaxt və enerji xərcləri olmadan yaxşı kommunikativ dəyər verir.

Sintaktik səviyyədə (eləcə də dil sisteminin digər səviyyələrində) dildə qənaət prinsipi keyfiyyətə heterojen hadisələri və prosesləri əhatə edir, son nəticədə mətnin sıxılmasına səbəb olur. Bu sıxılma ilk növbədə nitqin elliptləşdirilməsi, pronominalaşdırılması, əvəzlənməsi və ya təmsili, neytrallaşdırılması, daha mürəkkəb olanların əvəzinə yığcam sintaktik strukturların istifadəsi və s. ilə reallaşır.

Lingvistik təmsildə yarımçıq cümlələr uzun inkişaf tarixinə malikdir. Yarımçıq cümlələrə həsr olunmuş elmi ədəbiyyat və dərsliklərin öyrənilməsi prosesində bir faktı etiraf etməli olduq: bu problemi tədqiq edən dilçilərin demək olar ki, hamısı bu anlayışı müxtəlif cür müəyyənləşdirir və onların təsnifatları da bir-birindən fərqlənir. Alimlər bu məsələyə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşırlar [10, 121].

Müvafiq olaraq, yarımçıq cümlələri aşağıdakı baxış nöqtələrinə əsasən başa düşə bilərik: 1) formal, struktur [10]; 2) koqnitiv [13]; 3) struktur-semantik [4].

Rus filoloqu N.İ.Qreç yazır ki, natamam cümlələr cümlələrin əsas hissələrinin bəzi üzvlərinin buraxılmış və ya nəzərdə tutulduğu cümlələrdir. Onun fikrinə, sadə cümlələrə baş (mübtəda, predikat və birləşdirici) və ikinci dərəcəli (təyinedici və tamamlayıcı) hissələr daxildir [14, s. 254]. Cümlədə əsasən aşağıdakı hissələr buraxılır: 1) (olmaq) feilinin indiki zamanında olan bağlayıcı. Məsələn, rus dilində olan aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq: */Поэза нежна/-* (Gül zərifdir) cümləsində */есть/* sözü çıxarılmışdır; 2) mübtəda. */Желаем вам здоровья/* (Sənə can sağlığı arzulayırıq) cümləsində *biz* mübtədası çıxarılıb. Və ya ismin onu tamamilə əvəz edən sifətlə buraxılması halında. Məsələn, */Богатые (люди) не всегда понимают нужды бедных (людей)/-* (Varlılar (insanlar) heç də həmişə yoxsulların (insanların) ehtiyaclarını başa düşmürlər). Şəxs əvəzliyi də belədir: */Дай мне вытуть/-* (Mənə içki ver), */Хочешь поить погулять/-* (gəzintiye çıxmaq istəyirsən). 3) predikat. Dialogda */Кто вернулся? - Иван Петрович/* (Kim qayıtdı? - İvan Petroviç) sözündə *qayıtdı* xəbəri buraxılıb [14, s.255]. A.M. Peşkovski indiyə qədər nəzərdən keçirilən cümlə konstruksiyaları ilə müqayisədə bir və ya bir neçə üzvün çatışmadığı cümlələri başa düşür [10, s.396]. Yəni cümlənin natamamlığı ilk növbədə onun formal tərkibi ilə müəyyən edilir. Bu cür cümlələrdə təkcə əsas (mübtəda və ya xəbər və ya hər ikisi) deyil, həm də ikinci dərəcəli üzvlərin olmaması müşahidə olunur. Məsələn, təsirli feildən təsirlilik mənasında işlətdiyimiz zaman onun idarə etdiyi hal yoxdur. Yəni heç bir əlavə yoxdur. */O öldürdü/-* cümləsində kimi və ya nəyi tamamlığı buraxılmışdır.

A.M. Peşkovski yarımçıq cümlələrin ümumi və qeyri-adi şifahi və qeyri-verbal ola biləcəyinə də diqqət çəkir. Beləliklə, məsələn, *“O verdi”* cümləsində “vermək” təsirli feili birbaşa obyekt tələb edir. Amma bu cümlədə yalnız subyekt və predikatın olduğu yerdə tamamlıq göstərilir, ona görə də natamam, uzadılmamış cümlə yaranır [10, s.398]. İngilis dilində olan aşağıdakı cümlənin də vurğulanan hissəsində */I give you white bread, Kate, for your guests to eat, and I eat black/* (Mən sizə ağ çörək verirəm, Katerina, qonaqlarınız yesin deyər, mən isə qaramı yeyirəm.) Burada kontekst nəzərə alınmadan *qara* sifəti ismin ümumi başa düşülən əvəzi deyil. Amma kontekstdə biz başa düşürük ki, *qara* qara çörək deməkdir. Bu cümlənin həm əsas, həm də köməkçi üzvləri vardır, ona görə də cümlə natamam uzadılmış hesab edilir. Fikrimizcə, N.İ. Qreçdən fərqli olaraq A.M. Peşkovskinin yarımçıq cümlələrə verdiyi tərif daha əhatəlidir, o, yalnız yarımçıq cümlənin struktur baxımından xüsusiyyətlərini nəzərə almır, həm də stasionar yarımçıq cümlələri ayırmağı təklif edir [10, s. 402]. N.İ. Qreç belə hesab edir ki, yarımçıq

⁵¹ Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertantı Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim. s.isayeva1@gmail.com. +994 50 308 27 83

cümlələrin struktur tərəfinə gəldikdə, onda yalnız əsas hissələrin buraxıldığının şahidi oluruq [14, s. 260].

A.M. Peşkovskiyə görə bu, təkcə əsas deyil, həm də ikinci dərəcəli hissələrə aiddir. Bundan əlavə, A.M. Peşkovski bizə müxtəlif meyarlara görə təyin olunan cümlə növləri arasındakı əlaqəni göstərir. O, yarımçıq cümlələrin ümumi və ya qeyri-adi, şifahi və ya qeyri-verbal, şəxsi şifahi və ya şəxssiz verbal ola biləcəyinə inanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.M. Peşkovski cümlənin çatışmayan hissələrini daxil edərkən təkcə kontekstə deyil, həm də sözlərin lüğətdəki mənaalarına və intonasiyaya əsaslanır [10, s. 408].

Cümləni idrak nöqteyi-nəzərindən nəzərdən keçirən A.A. Şaxmatov təfəkkürün sözdə əks olunmasının yeganə yolunun cümlə olduğunu irəli sürür. Onun fikrincə, struktur formasının natamam olduğu, lakin psixoloji subyekt və predikatın olduğu cümləni də tamamlanmış hesab etmək olar. Bu fikri nəzərə alaraq o, cümlələri birhissəli və ikihissəliyə ayırmışdır. Beləliklə, o, belə nəticəyə gəlib ki, mövcud olan yeganə baş üzvün buraxıldığı cümlə natamam bir hissəli cümlədir. Məsələn, natamam birhissəli müəyyən-şəxslə cümlədə */Cheers/-(Sizin sağlığınıza) içirəm* feili buraxılır. A.A.Şaxmatov baş üzvlərdən birinin buraxıldığı və cümlənin əskik üzvü asanlıqla bərpa olunduğu cümlələri yarımçıq (qeyri-kafi) ikihissəli cümlələr hesab edir. Belə ki, cümlənin vurğulanan hissəsində */Кто написал комедию Старший инспектор? - Гоголь. // - ("Baş müfəttiş" komediyasını kim yazıb? Qoqol.)* mübtədanın çatışmayan hissəsi yazıb xəbəri kontekstdən asanlıqla bərpa olunur [13, s. 130].

Fikrimizcə, A.A. Şaxmatov yarımçıq cümlələrə yeni baxışı təqdim edir. A.M. Peşkovskinin tərfi ilə müqayisədə A.A. Şaxmatov birhissəli və ikihissəli cümlələri bir-birinə bağlayır ki, bu da bizə yarımçıq cümlələrin nə olduğunu tam başa düşməyə kömək edir.

Dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində (lüğətdə, söz yaradıcılığında, morfolojiyada və sintaksisdə) özünü göstərən nitqdə qənaət prinsipi dilin daxili inkişaf meyllərindən biridir. Məsələn, borc alma ilə xarakterizə olunan lüğətdə: */handout/-(paylama materialı), /deadline/-(son tarix), /gadget/-(qadcet); söz yaradıcılığında: /əyz/-(ali təhsil müəssisəsi – universitet), morfolojiyada: /məou glaza kak almaza/-(gözləriniz almaz kimidir).*

Buna görə də sintaksisdə 60-70-ci illərdə 20-ci əsrdə tədqiqatçılar cümlələr sahəsində qənaət prinsipini əks etdirən belə hadisələrə diqqət yetirirdilər: struktur natamamlıq və elliptiklik. Bu cümlələrin struktur xüsusiyyətləri buraxma və əvəzləmədir. Əvəzləmə sonuncu mətnədə daha ağır ifadənin daha az ağır ifadə ilə əvəzlənməsinə aiddir [7, s.32]. Məsələn, “это” sözü tez-tez əvvəlki ifadənin məzmununa istinad edərək əvəzedici kimi istifadə olunur: */Мы нашли одно место, где можно играть в футбол в свободное время. Это стадион «Мы»/-(Boş vaxtlarınızda futbol oynaya biləcəyiniz bir yer tapdıq. Bu, "Biz" stadionudur).*

Nitqdə qənaət prinsipinə əsaslanaraq, yarımçıq cümlələrin tədqiqi ötən əsrin ikinci yarısında daha da inkişaf etmişdir, qənaət prinsipi universalıdır, çünki o, bütün dillərdə dəyişikliklərin əsas səbəblərindən biri kimi çıxış edir. Bu prinsip həm də başqa nöqteyi-nəzərdən öz universal rolunu büruzə verir, yəni dil sisteminin bütün səviyyələrində öz ifadəsini tapır. Bu prinsipin hər səviyyədə həyata keçirilməsi vasitələrinin öz xüsusiyyətləri vardır və ayrıca nəzərdən keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, qənaət prinsipinin müxtəlif səviyyələrdə təzahürünün nəticəsi həmişə eyni olur: bu, nitq zəncirinin azalması və nəticədə, səy və vaxta qənaətdir. Məlumdur ki, dil sistemi iyerarxik xarakter daşıyır. Buna əsaslanaraq biz hesab edirik ki, çoxpilləli dil sistemi dili insanın ifadəli tələbatının ödənilməsinə təmin edən çox qənaətçil və çevik alətə çevirir. Bu çoxpilləli struktur müxtəlif psixi məzmunu ifadə edərkən linqvistik vasitələrin qənaətini təmin edir.

Təbii ki, adi bir insan gündəlik həyatda nəyə qənaət etdiyini və bunun necə baş verdiyini heç də düşünmür. Elm bu suallara cavab verməlidir. Amma insana qısa və ya tam danışmaq seçimi verilsə, əksər hallarda o, şübhəsiz ki, onun daha sadə, asan və daha rahat olduğunu tam dərk edərək qısa formaya üstünlük verəcəkdir. Qənaət dil hadisəsi kimi linqvistik ünsiyyətdə iştirak edən vasitələrin istifadəsini nəzərdə tutur ki, bu da vaxta qənaət etməyə gətirib çıxaran və ya gətirmək qabiliyyətinə malikdir və qarşılıqlı anlaşma prosesini qısaldır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Античные теории языка и стиля / под ред. О. М. Фрейденберг. Л.: Наука, 1936. 341 с.
2. Budaqova, Z.I. Yarımçıqcümlə // — Bakı: Azərb.SSR.EA-nın Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası. — 1961, № 2, — s. 91-98.
3. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963. Т. 1. 384 с.
4. Бабайцева, В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация / В.В.Бабайцева. — Москва: Просвещение, — 1979. — 147 с.
5. Головач О. А. Принцип экономии в лингвистике // Вектор науки ТГУ. Тольятти, 2011. № 3 (17). С. 137-139.
6. Есперсен О. Философия грамматики. М.: КомКнига, 2006. 408 с.
7. Колокольцева, Т.Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Т.Н. Колокольцева. — Волгоград: Изд-во Волгоград, ун-та, — 2001. — 260 с.
8. Малинин Б. А. Словообразовательные варианты слов как результат фонетикоморфологической деструкции исходных лексем (на материале немецкой обиходной речи) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № 2 (32). Ч. I. С. 118-122.
9. Пауль Г. Принципы истории языка / пер. с нем.; под ред. А. А. Холодовича. М.: Инъязиздат, 1960. 500 с.
10. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — Москва, Прогресс, 2001. — 432 с.
11. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики: пер. с фр.; под ред. Р. И. Шор. М.: УРСС, 2004. 256 с.
12. Спенсер Г. Основные начала. Киев: Вища школа, 1986. 375 с.
13. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. — Москва: — 2001. — 624 с.
14. Grech N. I. (1827). Practical Russian Grammar by Nikolai Grechem. Sanktpererburg: v TipografiImperatorskagoSanktpeterburgskago VospitatelnogoDoma, 578 p.

Açar sözlər: qənaət prinsipi, yarımçıq cümlələr, cümlə konstruksiyaları, koqnitiv, semantik-struktur.

Keywords: economy principle, incomplete sentences, sentence constructions, cognitive, semantic-structure.

Ключевые слова: принцип экономия, неполные предложения, конструкции предложений, когнитивные,

семантическая структура.

Xülasə

Dildə qənaət prinsipinə əsasən yarımçıq cümlələrin tədqiqi

Bu məqalə dildə qənaət prinsipinə əsasən yarımçıq cümlələrin tədqiqindən bəhs edir. Dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində (lüğətdə, söz yaradıcılığında, morfologiyada və sintaksisdə) özünü göstərən nitqdə qənaət prinsipi dilin daxili inkişaf meyllərindən biridir. Nitqdə qənaət prinsipinə əsaslanaraq, yarımçıq cümlələrin tədqiqi ötən əsrin ikinci yarısında daha da inkişaf etmişdir, qənaət prinsipi universalıdır, çünki o, bütün dillərdə dəyişikliklərin əsas səbəblərindən biri kimi çıxış edir. Bu prinsip həm də başqa nöqteyi-nəzərdən öz universal rolunu büruzə verir, yəni dil sisteminin bütün səviyyələrində öz ifadəsini tapır. Məqalədə deyilir ki, sintaksisdə 60-70-ci illərdə 20-ci əsrdə tədqiqatçılar cümlələr sahəsində qənaət prinsipini əks etdirən belə hadisələrə diqqət yetirirdilər: struktur natamamlıq və elliptiklik. Bu cümlələrin struktur xüsusiyyətləri buraxma və əvəzləmədir. Qənaət prinsipinə əsasən yarımçıq cümlələrin işlədilməsi vaxta qənaət etməyə gətirib çıxaran və ya gətirmək qabiliyyətinə malikdir.

Summary

The Study of incomplete sentences based on the principle of economy in language

This article deals with the study of incomplete sentences based on the principle of economy in language. The principle of economy in speech, which manifests itself at different levels of the language system (vocabulary, word creation, morphology and syntax), is one of the tendencies of the internal development of the language. Based on the principle of economy in speech, the study of incomplete sentences was further developed in the second half of the last century, the principle of economy is universal, because it acts as one of the main reasons for changes in all languages. This principle also manifests its universal role from another point of view, that is, it finds its expression at all levels of the language system. The article says that in the 60s and 70s of the 20th century in syntax, researchers focused on such phenomena that reflect the principle of economy in the field of sentences: structural incompleteness and ellipticity. The structural features of these sentences are omission and substitution. According to the principle of economy, the use of incomplete sentences leads to or has the ability to save time.

Резюме

Изучение неполных предложений на основе принципа экономии языка

В данной статье речь идет об изучении неполных предложений на основе принципа экономии языка. Принцип экономии в речи, проявляющийся на разных уровнях языковой системы (лексика, словотворчество, морфология и синтаксис), является одной из тенденций внутреннего развития языка. На основе принципа экономии в речи изучение неполных предложений получило дальнейшее развитие во второй половине прошлого века, принцип экономии является универсальным, поскольку выступает одной из основных причин изменений во всех языках. Этот принцип проявляет свою универсальную роль и с другой точки зрения, т. е. находит свое выражение на всех уровнях языковой системы. В статье говорится, что в 60-70-х годах XX века в синтаксисе исследователи сосредоточили внимание на таких явлениях, которые отражают принцип экономии в области предложений: структурной незавершенности и эллиптичности. Структурными особенностями этих предложений являются пропуск и замена. Согласно принципу экономии, использование неполных предложений приводит или имеет возможность сэкономить время.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova